

Міністерство культури і туризму України
Відділ культури і туризму Охтирської міської ради
КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей»

**КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА
XV-XVIII СТОЛІТТЯ**

Збірник матеріалів
I Міжрегіональних археологічних читань

(Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.)

Суми
2015

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРСТВА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Гончарство козацької доби довгий час лишалося осторонь дослідницьких задач українських археологів [2; 29]. В радянський час його досліджували етнологи та мистецтвознавці, якими і були здійснені перші спроби його систематизації [28, 35]. Утім, попри археологічні вивчення пізньосередньовічних пам'яток, все ж українська кераміка цього періоду не стала предметом спеціального фахового дослідження. Необхідність вивчення кераміки, для періоду XVI-XVIII ст. полягає в тому, що українське гончарство, поруч із бароковою архітектурою та військовою справою козаків, складало чи не головну етновизначальну рису нашого народу, репрезентуючи частину матеріальної культури всього українського народу та різних верств його суспільства, в тому числі і такої привілейованої як козацтво у визначений історичний період.

Сучасний стан вивчення кераміки козацької доби в Україні, у порівнянні із попереднім радянським періодом, позначається появою значної кількості робіт, в яких головна увага приділяється введенню до наукового обігу, переважно нових археологічних матеріалів. Досить значний відсоток таких публікацій з'являється в матеріалах Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», журналі «Археологія», а також в окремих тематичних збірниках. Наприклад, актуальним питанням дослідження українського гончарства доби козацтва присвячено том наукового щорічника «Українська керамологія» [22]. Втім, не дивлячись на появу таких видань, систематичне вивчення гончарства доби козацтва в Україні просувається вкрай повільно.

Зараз можемо констатувати, що поповнення джерельної бази відбувається, головним чином, в результаті вивчення нашарувань козацької доби в містах, колишніх сотенних та полкових центрах, і приурочене до будівельної діяльності в межах історичної території чи не кожного великого українського міста. Значно менше в сучасних умовах існує експедицій, які ставлять на меті вивчення виключно археологічних пам'яток цього часу, а тим більше кераміки. Втім, не дивлячись на певні складнощі, пов'язані із організацією польових досліджень, все ж в Україні існує група вчених, до кола наукових інтересів яких входить вивчення гончарства козацької доби.

Загальний огляд сучасних публікацій присвячених цій тематиці, дозволяє виокремити декілька умовних напрямків, пов'язаних, насамперед, з презентацією археологічного матеріалу.

Першу групу складають праці, в яких головна увага приділяється публікації глиняних виробів, як археологічного джерела. Це, передусім, стосується керамічних комплексів, здобутих завдяки розкопками за певний польовий сезон або ж матеріалів музейних збірок чи фондів колекцій.

Другий напрямок представляють праці, в яких більш широко і поглиблено вивчаються глиняні вироби. В першу чергу це стосується застосування типологічних та статистичних методів для вивчення різних категорій глиняних виробів, як українців так і їх сусідів. Цей напрямок досліджень в Україні розвивається здебільшого київськими археологами. Зокрема, питанням пов'язаним із технологією, орнаментациєю посуду та його хронологією присвячені наукові студії Л.І. Виноградської [4], Л.В. Чміль [25; 26; 27], О.В. Оногди [15; 16; 17], І.Б. Тесленко [21]. Якщо, означені дослідники вирішують свої дослідницькі питання на матеріалах кількох пам'яток, то іншими вивчаються традиції виготовлення кераміки у певних гончарних осередках [13]. Окрім цього звертається увага і на вивчення дрібної керамічної пластики, іграшок та люльок [12; 23; 24], а також кахлів [3; 14].

Третій напрямок пов'язаний з вивченням питання технології гончарства, що обмежується в більшості випадків візуальними спостереженнями. Пріоритетними завданнями таких досліджень є визначення технології, складу формувальної маси, інструментарію гончарів тощо [8; 9; 10]. В окремих випадках застосовується спектральні, петрографічні та хімічні аналізи для вивчення гончарних виробів та полив [11]. Використання подібних міждисциплінарних підходів, дозволили І.В. Голубевій виділити характерні ознаки та надати порівняльну характеристику українського та московського посуду з Цареворисівської фортеці на Слобожанщині [5; 6; 7].

Окреслені вище напрямки є досить умовними, оскільки чіткої межі спеціалізації фахівців з вивчення гончарства доби козацтва, на даному етапі розвитку цього напрямку в археології та керамології говорити передчасно. Кожному досліднику, в тій чи іншій мірі, для вирішення наукових задач доводиться залучати широке коло джерел, а також застосовувати матеріали і методи інших дисциплін [18], фольклорні свідчення [19; 20] тощо.

Сучасний стан вивчення гончарства XVI-XVIII ст., будемо вважати проходить стадію становлення, чи то навіть відродження. Головною ознакою цього етапу є стрімке накопичення джерельної бази та її систематизація. Основним результатом досліджень на сьогодні є введення до наукового обігу матеріалів з окремих пам'яток та історичних земель, здійснення хронологічних та

типологічних розробок, з'ясування особливостей технології гончарного виробництва. Втім проблемними моментами розвитку знань про гончарство козацької доби є практична відсутність монографічних робіт, присвячених публікації матеріалів розкопок окремих пам'яток або ж узагальнюючих досліджень з цієї проблематики. Доречно нагадати, що єдиний підручник з археології доби козацтва побачив світ у 1997 році [1]. На його сторінках українське гончарство – одне з виразних свідчень тієї епохи, охарактеризовано вкрай стисло [1, 69-81].

Отже, для подальшого розвитку цього напрямку в археології та керамології є відхід від радянської стадіальної концепції історичного розвитку України. Необхідним є здійснення комплексних досліджень гончарних центрів, часових меж їх існування, вивчення діяльності гончарів на підставі всебічного аналізу технічних прийомів виготовлення і орнаментации посуду, з'ясування місця, ролі та впливів українського гончарства на пограниччі християнського та мусульманського світів ранньомодерної Європи.

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К.: Вид. Інституту змісту і методів навчання, 1997. – 336 с.

2. *Брайчевський М.Ю.* Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 20-31.

3. *Виногородська Л.І.* Кахлі Середнього Подніпров'я XIV – середини XVIII ст.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – К.: Вид. ІА НАНУ, 1993. – 19 с.

4. *Виногородська Л.І.* До історії керамічного та скляного виробництва на Україні в XVI-XVIII ст. // Археологія. – 1997. – №2. – С.129-141

5. *Голубева І.В., Колода В.В., Куценко А.В.* Типологія українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби // Археологія. – Київ: Академперіодика, 2008. – № 1. – С. 20-27.

6. *Голубева І.В.* Про дві культурні традиції козацької доби на Слобожанщині // АЛЛУ – 2009. – №1. – С. 3-12.

7. *Голубева І.В.* Центральна Слобожанщина кінця XVI-XVIII ст. за археологічними джерелами: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2011. – 19 с.

8. *Гуля В.* Пізньосередньовічні кахлі с. Суботова: технологія виготовлення керамічної форми-негативу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2001. – Вип. 10. – С.83-88.

9. *Гуля В.* Керамічне виробництво XVII-XVIII ст.: штрихи до технології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2002. – Вип. 11. – С.59-62.

10. *Гуля В.* Керамічне виробництво XVII-XVIII ст.: звязки, еволюція форм, барвники // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С.79-84.

11. *Зажигалов О.* Вивчення пізньосередньовічної поливної кераміки за допомогою новітніх фізико-хімічних методів // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2002. – Вип. 11. – С.62-65.

12. *Коваленко О.* Глиняні люльки XVII-XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини). – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 144 с.
13. *Коваленко О.В.* Про особливості глиняного посуду XVIII століття Полтавського гончарного осередку Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За ред. д.і.н. О. Пошивайла. – Опішне, Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – С. 67-78.
14. *Куштан Д.* Сюжетні кахлі козацької доби з Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2006. – Вип. 15. – С.68-71.
15. *Оногда О.В.* Керамічні комплекси XIV–XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу // Лаврський альманах. – К., 2008. – Вип. 21. – Спецвипуск 8. Печерська фортеця та Київський арсенал: нові дослідження. – С.24-31.
16. *Оногда О.В.* Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 55-63
17. *Оногда О.В.* Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII-XV ст.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2012. – 17 с.
18. *Попельницька О., Чекановський А.* Побут і виробництво київських цехових гончарів XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань Національного музею історії України) // Дослідження археологічних пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Часи козацькі, 1995. – Вип. 4. – С.56-58.
19. *Рахно К.* Інтер'єльні образи гончаря й козака в українському фольклорі // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За ред. д.і.н. Олеся Пошивайла. – Опішне, Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – С. 96-99.
20. *Рахно К.* Знахар Грицько Пайдун: слідами однієї слобожанської легенди // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 35. – С. 42-48.
21. *Тесленко І.Б.* Кераміка Таврики XV століття: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2011. – 16 с.
22. Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне, Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – 264 с.
23. *Чекановський А.* Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві // Археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип. 2. – С.116-119.
24. *Чекановський А.* Керамічні люльки для куріння тютюну Середнього і Нижнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький-Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Вип. 13. – С. 162-165.
25. *Чміль Л.* Орнаменти київської кераміки XVII-XVIII ст. (за матеріалами розкопок на Гончарах-Кожум'яках) // Археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип. 2. – С.112-116.
26. *Чміль Л.* Керамічні тарілки з Арсеналу. Попередні підсумки / Леся Чміль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 111-119
27. *Чміль Л.В.* Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI-XVIII ст.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2010. – 18 с.
28. *Щерабнь А.* Кроки до пізнання кераміки України доби козацтва // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За ред. д.і.н. Олеся Пошивайла. – Опішне, Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – С. 34-39.
29. *Юра Р.Ю.* Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України / Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 31-40.